

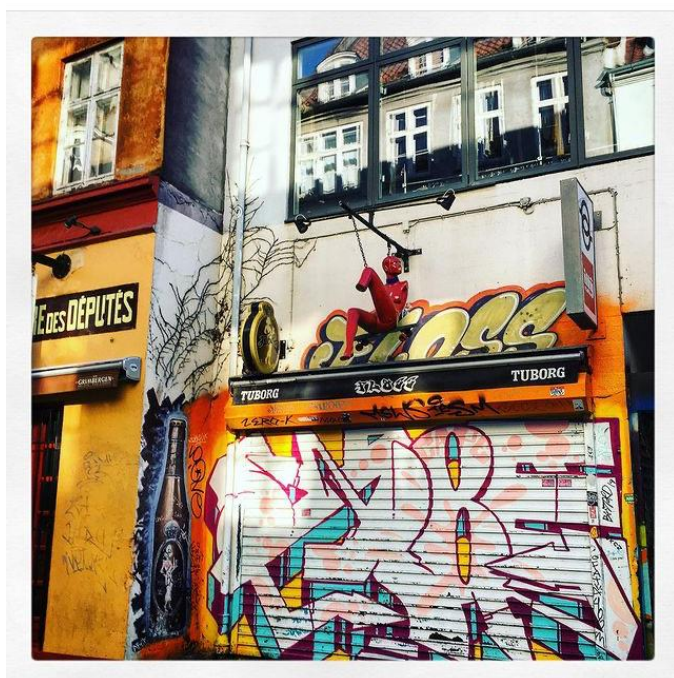
Larsbjørnsstræde 1-10

KBM 4476

Slots- og Kulturstyrelsens J.nr. 20/03997

Nørre Kvarter, Vor Frue Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt

Sted- og Sb-nummer: 020306-794

Arkæolog Christina Seehusen

Efterbearbejdet af museumsinspektør Tim Slumstrup Aunkilde

Københavns Museum

Stormgade 20

1555 København V

Telefon: +45 33 21 07 72

E-mail: kulturarv@kk.dk

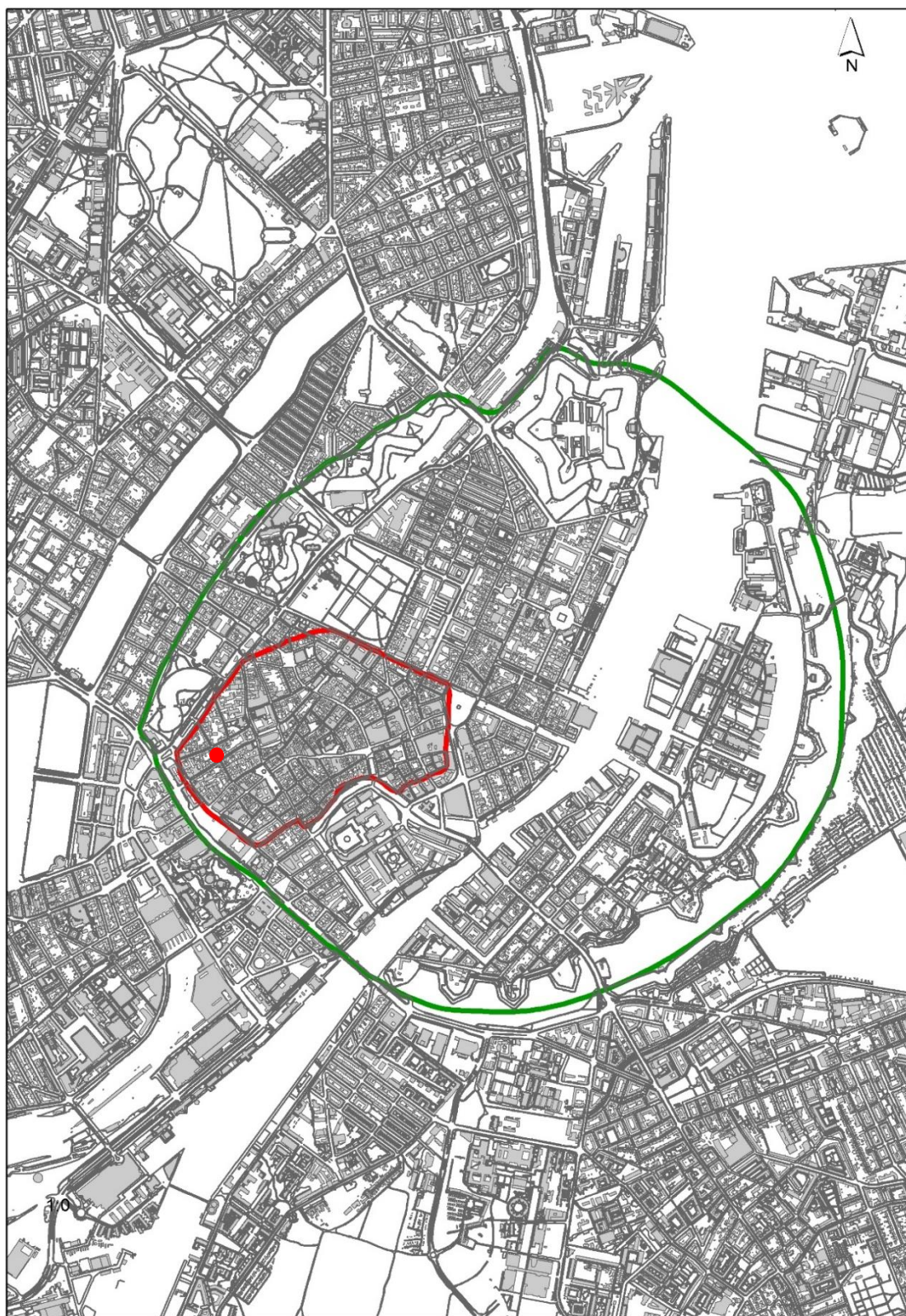
Hjemmeside: www.copenhagen.dk

Forsidebillede: Larsbjørnsstræde 10. Foto: Københavns Museum 2021

K KØBENHAVNS
MUSEUM
MUSEUM OF
COPENHAGEN

Indhold

1 Resumé	4
2 Administrative data og udgravningsdata	5
3 Kulturhistorisk baggrund og potentiale	7
4 Udgravningsmetode	10
5 Undersøgelsens resultater	12
5.2 Tilføjelestekst til resultater	20
6 Sammenfatning	23
7 Litteratur	24
9 Anlægsliste.....	28
10 Fundliste	28

Figur 1. Kort over København med markering af undersøgelsesområdet (rød prik). Den røde linje viser omfanget af middelalderbyen, mens den grønne linje viser byens volde i 1600-tallet.

1 Resumé

Dansk:

Ved HOFORs etablering af fjernvarme i Larsbjørnsstræde 1-10 undersøgte Københavns Museum tracéet for kulturspor. Undersøgelsen fandt sted som en større forundersøgelse i form af overvågning på et samlet areal på 120 m².

Forundersøgelsen gav forholdsvis få resultater, da størstedelen af tracéet var forstyrret af nyere anlægsarbejde.

I gården til Larsbjørnsstræde nr. 1 registreredes toppen af en sløjfet kældernedgang fra den nuværende bygning, dateret til 1796.

I kote 6,7 ud for det nordlige hjørne af Larsbjørnsstræde nr. 1 erkendtes rester af en belægning af røde tegl/munkesten.

Et brunsort, organisk kulturlag kunne fra kote 6,5 - 6 iagttages i tracéets bund og profil mod øst i 1,5 meters bredde. Blev først relateret til "bys *rennæ*" – en overløbsrende omtalt i 1512, men har i efterbehandlingen vist sig at være ældre.

English:

The Museum of Copenhagen conducted an archaeological watching brief in relation to HOFOR's establishing of district heating at Larsbjørnsstræde 1-10.

The watching brief gave relatively poor results as the main part was disturbed by construction work in recent times.

The top of a blocked cellar entrance was discovered in the front yard of Larsbjørnsstræde 1, connected to the present building dated to 1796.

At a depth of 1,3 m below present street level, a small area paved with red brick was located. This may predate the great fire in 1795.

A dark, black-brown organic layer located on a stretch of 1,5 m visible in the east facing profile and bottom of the trench, 1,5-1,95 m below present street level, was in the field suspected to originate from an overflow canal known from 1512. But was in the post documentation shown to be of older date.

Arkæologiske perioder:

1400-tallet 1500-tallet, renæssance, 1700-tallet, 1800-tallet, 1900-tallet

Anlæg og fund:

Kælderskakt, murfundamenter, munkestensbelægning

Nøgleord:

Pisserenden, Nørre Kvarter, middelalderbyen, renæssance, København, kulturlag, overløbsrende, murfundament, kælderskakt, munkesten, Flensborgsten, Larsbjørnsstræde

2 Administrative data og udgravningsdata

Undersøgelsen påbegyndtes 20.04.2020 og afsluttedes 11.05.2020. Deltagere i feltarbejdet var arkæolog Marc Hauge (opstart 1. dag), arkæolog Christina Seehusen og arkæolog Kimmie Manniche. Ved undersøgelsen blev der benyttet en gravemaskine, Kubota U10-3, stillet til rådighed af bygherre.

Undersøgelsen blev indledt som en mindelig standsningssag, da der blev påtruffet fortidsminder ved anlægsarbejdet.

Feltarbejdet blev varetaget af Københavns Museum med sagsbehandler, arkæolog Lena Tranekjer (LT) som udgravningsansvarlig. LT fik sagen overdraget fra museumsinspektør, sagsbehandler Hanna Dahlström pr. 20.04.2020. Daglig udgravningsleder og beretningsansvarlig var arkæolog Christina Seehusen. Post-beretning er der foretaget tilføjelser til rapporten på baggrund af returnerede dateringer, af museumsinspektør Tim Slumstrup Aunkilde

Undersøgelserne er bekostet af HOFOR som bygherre jf. Museumslovens § 26 stk. 2, 1. pkt. om arkæologiske undersøgelser i forbindelse med bygge- og anlægsarbejder. Entreprenøren på jordarbejdet var NCC.

Beretningen og al kommunikation med bygherre, Slots- og Kulturstyrelsen og andre interessenter forbundet med undersøgelsen, er at finde i museets sagsregistreringsdatabase. Sagsakter m.v. er desuden lagt i eDoc under administrativsag 2020-0059784

16.04.2020: Der indgås aftale om mindelig standsning af anlægsarbejdet med bygherre

17.04.2020: KBM sender budget som hastebudget til SLKS

20.04.2020: Godkendelse fra SLKS af budget

20.04.2020: Godkendelse fra bygherre af budget

20.04.2020: Feltarbejde påbegyndes

11.05.2020: Feltarbejde afsluttes

Originaldokumentation og genstandsmateriale opbevares hos Københavns Museum. En elektronisk kopi af beretningen sendes til bygherre og vil desuden blive gjort offentligt tilgængelig på Slots- og Kulturstyrelsens nationale online register, Fund og Fortidsminder.

KBM-nr. og Internt sagsnummer	KBM4476, int.sagsnr4112
Slots- og Kulturstyrelsens journalnr.	20/03997
Amt	Københavns Amt
Herred	Sokkelund Herred
Kommune	Københavns Kommune
Kvarter	Nørre Kvarter
Sogn	Vor Frue sogn
Periode for feltarbejde	20.04.2020-11.05.2020
Arkæologer	Christina Seehusen, Kimmie Manniche, Marc Hauge, Hanna Dahlström, Lena Tranekjer
Areal (m2)	120 m2
Volumen (m3)	180 m3
Koordinatsystem	DKTM 3
Højdesystem	DVR 90
X-koordinater	724442
Y-koordinater	6176015
Meter over havet	8 moh
Bygherre	HoFor
Hovedentreprenør	NCC

Tabel 2. Administrative data og udgravningsdata.

Fig. 3. Kortudsnit med den sydlige halvdel af Larsbjørnsstræde midt i billedet. Den røde linje markerer det undersøgte fjernvarmetracé.

3 Kulturhistorisk baggrund og potentiale

Larsbjørnsstræde er beliggende i den vestlige del af det middelalderlige København i bydelen Nørre Kvarter. Mod syd munder den ud i Vestergade, som var en hovedgade gennem byen i middelalderen. Denne del af byen har været tæt bebygget i middelalderen og frem til de store brande i 1728 og 1795. Begge gange blev bebyggelsen i området ødelagt, og blev yderligere beskadiget mange steder under englændernes bombardement i 1807. Efter den sidste brand blev gadenettet lavet om og de fleste bygninger, som står der i dag, er opført i forbindelse med gendannelsen af området efter 1795.

Området omkring Larsbjørnsstræde er rigt på fortidsminder fra middelalder og nyere tid. Det tilhører desuden den ældste bebyggelse i byen, som strakte sig fra det nuværende Rådhuspladsen og til Gammeltorv. Larsbjørnsstræde ligger i den vestlige udkant af et område, som har nogle af Københavns tykkeste og mest fundrige kulturlag (jf. A. Christophersen 1985;69). Det skyldes dels ophobning af materiale fra aktiviteter i området siden middelalderen grundet kontinuerlig tæt bebyggelse, og dels topografiske forhold.

Lokaliteten befinder sig inden for Københavns kulturarvsareal – 020306-301.

Fig. 3. Området omkring Larsbjørnsstræde, hvor der stedvis før er lokaliseret op til 5 meter tykke kulturlag. Det undersøgte område, Larsbjørnsstræde 1-10 er grønt. Kulturlagene afspejler ikke bebyggelsens relative alder, men skyldes terrænformer og forskellige aktiviteter – herunder lergrave, som selvsagt kan skabe meget tykke kulturlag ved opfyldning. Illustration: C. Seehusen, Københavns Museum på baggrund af oplysninger fra A. Christophersen 1985;69. Baggrundskort: Københavns Kommune.

Relevante fund og lokaliteter

Vigtige fund fra tidlig middelalder (1050-1250) er påtruffet blandt andet på Kattesundet 10 (KBM4088, 020306-621), Vestergade 33 (KBM3621, 020306-105) og Gammeltovej 24 (KBM4439, 020306-881). I området nord for Vestergade er der dateringer på fra slutningen af 1200-tallet (KBM4474, 020306-922).

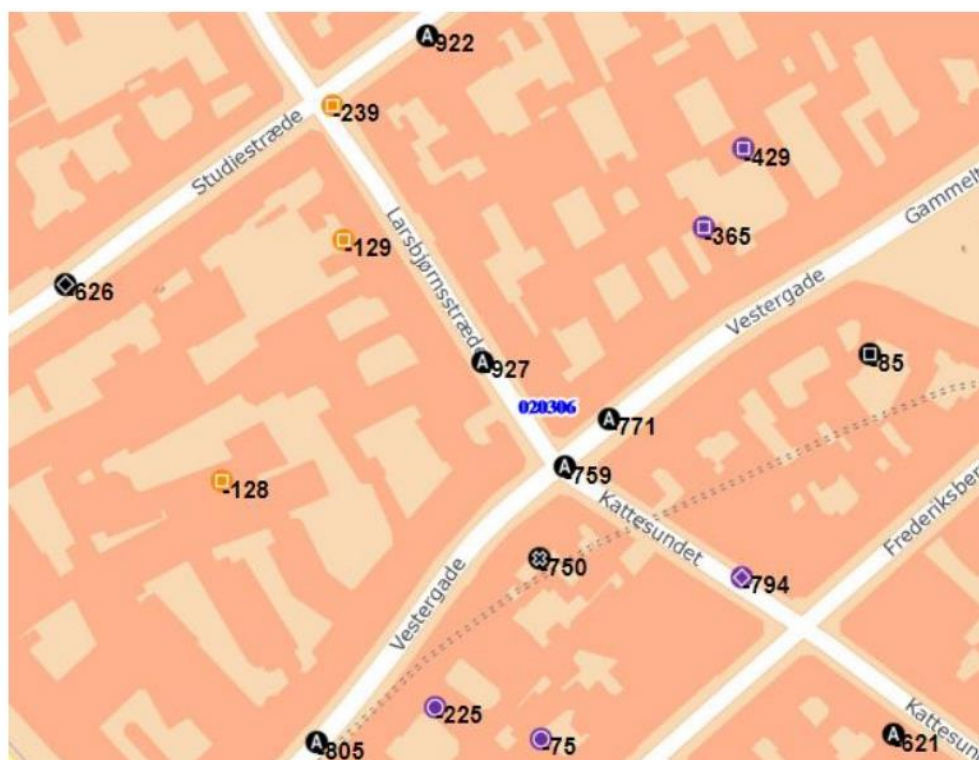

Fig. 4. Kortet fra *Fund og Fortidsminder* viser fund fra middelalder og nyere tid undersøgt i umiddelbar nærhed af Larsbjørnsstræde 1-10.

Fund med direkte relation til lokaliteten

I selve Larsbjørnsstræde er der gjort flere arkæologiske observationer. I skemaet neden for ses et resumé fra *Fund og Fortidsminder*:

Sb-nummer	Lokalitet	År	Beskrivelse
020306-129	Larsbjørnsstræde 13	1994	I kælderen til nr. 13 er der fundet et skorstensfundament og et flisegulv fra en bygning, som dateres til før branden i 1795. (KBM1260)
020306-239	Larsbjørnsstræde 12A-20	2002	I hjørnet til Studiestræde er der observeret bygningsrester fra før branden i 1795. En del af en kælder og en syldstensrække vidner om at gaden er gjort bredere efter brandene. Fund af regnepenning fra 1700-tallet i kælderen. (KBM2585)

Tabel 5. Resumé, fund fra Larsbjørnsstræde.

Fig. 6. Geddes kvarterkort, Nørre kvarter fra 1757 til højre og udsnit med "Store Lars Bjørns Stræde" til venstre. Den violette linje indikerer undersøgelsesområdet. Illustration: C. Seehusen, Københavns Museum. Geddes kvarterkort fra Københavns Stadsarkiv.

Arkæologisk potentiale og mål

Formålet med den arkæologiske forundersøgelse var at sikre registreringen af fortidsminder i forbindelse med anlægsarbejdet.

Fokus lå på at identificere spor efter gadeforløb og bebyggelse, som stammede fra tiden før 1795. Idet gaderne dengang, generelt var smallere end i dag, var der mulighed for at påtræffe brolægning og lignende. Gadenettet på Geddes kort fra 1757 oven for er formentlig retvisende for perioden, men der kan være ukendte gadeforløb og -strækninger af ældre dato.

Der vil også være fokus på at afdække spor af diverse aktiviteter, som afspejler aspekter af livet i det historiske København, som det udfoldede sig fra middelalderen og frem til moderne tid. Det kan eksempelvis være værkstedsspor fra håndværksaktiviteter som skomagleri, træarbejde eller smedning.

Latriner eller kanaler er også mulige anlæg, som vil kunne bidrage med ny viden om det gamle København.

Resultater fra den arkæologiske overvågning forventes at kunne bidrage med data relevant for Københavns Museums arkæologiske forskningsstrategi, der netop har fokus på "Bystruktur og funktioner i tid og rum i velbevarede kulturlag" og "Byplanlægning, stad og befæstning".

4 Udgravningsmetode

Det arkæologiske arbejde bestod i overvågning af NCCs jordarbejde for HOFOR af tracé til fjernvarmerør. I tracéet blev der gravet med maskine Takeuchi TB 290 med 80 cm bred rabatskovl. I gården til Larsbjørnsstræde nr. 1, hvor pladsen var trang, blev der gravet med minigraver Kubota U10-3 og i nogen grad med håndkraft. Grøften var gennemsnitligt 1,8-2 meter bred og havde en samlet længde på 60 meter. Der blev gravet i varierende dybder mellem 1,45 og 1,95 meter under nuværende overflade. I gården til nr. 1 gravedes mestendels ikke dybere end én meter under nuværende overflade.

Opmåling og dokumentation

Stratigrafier og anlæg blev fotodokumenteret og tegnet. Entreprenøren gjorde enkelte kortere ophold i anlægsarbejdet i forbindelse med den arkæologiske dokumentation.

Grøfter, anlæg og fund blev indmålt manuelt og indtegnet i 1:100 og 1:20, da høje mure og snæver gadeplads gjorde GPS-mål for upræcise, og der ikke var logistisk mulighed for opstilling af totalstation. Grøfterne har ved opmålingen fået allokeret et unikt identifikationsnummer. Informationerne kunne derefter georefereres og importeres til IntraSIS¹.

Fundindsamling

Der er indsamlet ganske få fund fra undersøgelsen, som efterfølgende er blevet hjemtaget til museet. Der indsamles kun fund, hvor det skønnes at fundene enten har en arkæologisk værdi i sig selv (ved eksempelvis at være enestående) og/eller hvis de findes i sluttet lag og kan tilskrives en specifik kontekst, det værende at de entydigt kan knyttes til et specifikt anlæg eller lag. I nogle tilfælde registreres fund og kasseres efterfølgende. Det kan eksempelvis være ukarakteristiske skår af porcelæn, lertøj og lignende, som kan bidrage til dateringen af en kontekst, men ikke repræsenterer nogen samlingsmæssig værdi.

Naturvidenskab

Der er udtaget prøver af et enkelt lag til naturvidenskabelige analyser, men da der er tale om en større forundersøgelse, er der ikke afsat midler på undersøgelsesbudgettet til analyse af naturvidenskabelige prøver. Efter godkendelse fra Slots- og Kulturstyrelsen (dec. 2020) er der anvendt midler fra budgetposten "uforudsete udgifter" til brug for 2 stk. C14-prøver.

---

¹ IntraSiS Explorer systemet er udviklet af det svenske kulturministerium og benyttes i forbindelse med indsamling, relatering, strukturering samt arkivering af data.

Fig. 7. Der graves med håndkraft i gården foran bygningen på Larsbjørnsstræde 1. Foto: C. Seehusen, Københavns Museum.

5 Undersøgelsens resultater

Tracéet var generelt præget af omgravning og forstyrrelser fra moderne tid af adskillige omgange, hvorfor muligheden for at iagttage uforstyrrede kulturlag og anlæg blev minimeret.

Der blev dog konstateret flere fund af murfundamenter. Dels af nuværende bygning opført i 1796 på Larsbjørnsstræde nr. 1 og dels rester af en enkelt belægning/fundament, som kan stamme fra tiden før brandene, da den er konstrueret af munkesten lagt i mørtel. Af særlig interesse er et lag bestående af mørk sortbrun kulturjord med højt organisk indhold, iblandet og overlejrende et lag kompakt blågrå ren ler. Laget kunne iagttages i bunden af tracégrøften over en lang strækning, men var flere steder forstyrret og gennemgravet af moderne ledningsarbejde og rørlægning.

Herunder redegøres nærmere for fundene.

Fund i gården på forsiden af Larsbjørnsstræde 1

Udgravningen påbegyndtes (20. april 2020) i gården til Larsbjørnsstræde 1.

Opfyldt kælderskakt A1

Forud for påbegyndelse af udgravningen var der konstateret en kasseformet ramme af gule tegl ind mod husmuren mod vest, kantstillede på overfladen og synlige efter fjernelse af brosten. I midten konstateredes en svær, rektangulær granitblok. Til at begynde med blev det antaget, at konstruktionen var af historisk dato.

Fig. 8. A1, niveau 1. Ramme af kantstillede mursten med tværgående rektangulær granitblok synlig i midten af rammen. Til højre for rammen en belægning af genbrugte tegl, der viste sig at dække over kabler med plastbelægning, dateret til tiden efter 1960. Foto: C. Seehusen, Københavns Museum.

Ved nærmere undersøgelse og udgravning viste det sig dog, at den tværliggende granitblok udgjorde overliggeren til en kælderskakt/opfyldt åbning i muren herunder. Rammen af kantstillede teglsten er formentlig blot konstrueret for at holde på opfyld.

Fig. 9. A1, niveau 2. Under granitblokken var et hulrum og herunder jordopfyld, som bestod af omgravet, gråbrun kulturjord med indhold af teglbrokker. Foto: C. Seehusen, Københavns Museum.

Fig. 10. A1 i nærbillede. Øverst ses granitoverlægger og herunder lofts konstruktion bestående af to forskudte "omvendte trin" bygget af gule teglsten. Foto: C. Seehusen, Københavns Museum.

Det vides ikke med sikkerhed, om der er tale om en kælderskakt eller anden konstruktion, muligvis lyskasse. Konstruktionen er formentlig anlagt ved bygningens opførelse i 1796 og siden sløjfet og opfyldt.

Murfundament A2

I gården på en dybde af 0,30 meter under nuværende overflade, konstateredes et kasseformet murfundament med et ældre rør af tegl indlejret. Muren måler 0,93x1,2 meter og var konstrueret af blandet gule og røde teglsten.

Murfundamentet kunne ses i grøftens profil mod nord, parallel med husets nuværende mur, men med 1,24 meters afstand mellem fundamentprofilen og den nuværende mur.

Da der ikke blev gravet til begyndelsen af fundamenterne, kunne det ikke erkendes, om murfundamentet var sammenbygget med den nuværende bygnings fundament, eller om der var tale om et fundament, der er adskilt fra bygningen.

Fig. 11. Murfundament A2 i gården foran Larsbjørnsstræde 1. Foto: C. Seehusen, Københavns Museum.

Murfundamentet var kasseformet og afsluttet i den vestlige side, mens det i den østlige side var ødelagt ved gennemgravninger. Den var formentlig i direkte forlængelse med murfundamentet påtruffet under det nordlige porthjørne (A3) men blot ødelagt/gennemgravet mellem disse to, hvor der ses blandet kulturjord med murbrokker, jf. skitse neden for.

Neden for muren, i bundniveau 1,23 meter UNO konstateredes et lag af gråligt, leret, løs heterogen fyld med trækul og murbrokker (SD1005). Laget strækker sig fra muren og 35 cm ud i sydlig retning.

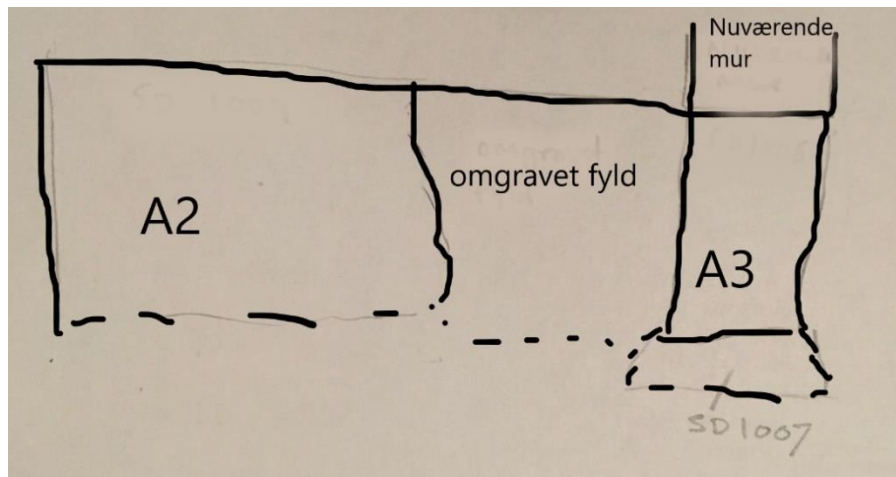

Fig. 12. Ikke-målfast skitse, som viser, at de to murfundamenter A2 og A3 oprindeligt kan have været én sammenhængende mur, som siden er blevet gennembrudt. Skitse: C. Seehusen, Københavns Museum.

Murfundament A3

Beliggende direkte under den nuværende bygnings nordlige portmur konstateredes et murfundament af gule og røde teglsten i moppeformat med bundflise/belægning med bund i 1,33 meters dybde under nuværende overflade. Teglstenene syntes usystematisk lagt i 18 skifter, let forstyrret af moderne kabel trukket tværs hen over omkring 25 cm under nuværende overflade.

Ved bunden af muren konstateredes en form for belægning bestående af gule munkesten overlejret af et lag lys grå mørtel. Belægningen har en jævn overflade og måler 48 x 60 cm. Den ses som et gråt felt neden for muren i foto på fig. 13. neden for.

Fig. 13. Murfundament A3 under nuværende portmur. Foto: C. Seehusen, Københavns Museum.

Fund i tracégrøft uden for Larsbjørnsstræde 1

Munkestensbelægning A4 (tidl. nr. SS1009)

Under kanten mellem gade og fortov i en dybde på 1,5 meter under nuværende overflade kom en konstruktion bestående af røde munkesten lagt i lys grågul mørtel til syne.

Belægningen var 1 meter bred og overlejret af en kampesten i hver side. Over belægningen sås en stabel gule mopper med et overskåret metalrør ovenpå, formentlig ældre vandvær, som er anlagt væsentligt senere end munkestenene. Anlægget er dokumenteret med foto samt tegning i flade og profil.

Fig. 14. Anlæg A4 med munkesten lagt i mørtel i bunden, overlejret af kampesten og med forsyningsrør lejret på gule Flensborgsten i midten. I profilen over anlægget ses opfyld bestående af heterogent opfyldssand blandet med murbrokker. Foto: C. Seehusen, Københavns Museum.

Desværre kan der ikke redegøres for yderligere detaljer omkring belægningen, da den kun delvist er frilagt grundet tracéets begrænsning, men en større udgravning ville potentielt kunne afgøre, om der er tale om bygningsrester fra før gadenettets omlægelse efter branden i 1795. Er dette tilfældet, bekræfter anlæggets beliggenhed at gaderne i området før 1795 var smallere, da den ligger under den nuværende fortovs kant (jf. også beretning KBM2585 Larsbjørnsstræde fra 2002).

Mørkt organisk kulturlag SD1020

På et længere stræk over ca. 15 meter, startende ud for Larsbjørnsstræde nr. 2, kunne iagttages et velbevaret kulturlag af særlig interesse. Over de strækninger, hvor laget var uforstyrret og synligt i tracegrøftens profil mod øst, er det, sammen med øvrige overlejrende lag, dokumenteret med foto og profiltegning. Laget var op til 45 cm tykt og ofte også synligt i tracegrøftens bund ned til 1,95 meter under nuværende overflade. Dets endelige dybde kendes ikke, da tracéet ikke blev gravet til undergrund i dybden.

Laget består af en heterogen blanding af to elementer: Dels lys blågrå kompakt, finkornet ler, og dels en brunsort til gråsort masse af komposteret organisk materiale med indhold af

dyreknogeter og komposterede plantedele (fragmenter af træ). Laget er teglfrit bortset fra enkelte stumper af røde munkesten.

Der er udtaget to jordprøver af laget til C14-datering. En naturvidenskabelig datering af laget vil kunne medvirke til at afklare, hvor langt tilbage i tid, vi er med dette lag. Ud fra to kulstof-14 prøver, se afsnit 5.4, viste laget sig at strække tilbage til tiden omkring slutningen af 1300-tallet til starten af 1400-tallet, hvilket fører laget tilbage til middelalderen. Resultatet er højest interessant, da det viser en aktivitet i området der sammenfalder med de ældste kendte historiske kilder fra stedet. Eksempelvis nævner Roskildebispens jordebog over København fra 1377 en moderat bebyggelse i området (Ramsing 1967). Sammenkædet med andre arkæologiske undersøgelser i området, gives et indblik i området som vigtigt urbant område i middelalderen. Genfindes laget i fremtidige udgravninger i det nærliggende område, vil dateringen også kunne bidrage som reference i forhold til datering af lagene.

Fig. 15. Tracegrøftens profil (profil 4) mod øst ud for Larsbjørnsstræde nr. 4. I bunden ses det omtalte lag SD1020. Til venstre nederst i billedet ses desuden et velbevaret stykke træ, X7,

som udgør overfladen af et element, som stikker dybere end tracegrøftens bund. Foto: C. Seehusen, Københavns Museum.

Fig. 16. Nærbillede af velbevaret træstykke (X7) i bunden af tracéet ud for Larsbjørnsstræde 4. Træstykket stikker dybere ned end tracéets bund og udgør formentlig en del af en større konstruktion, som kan forventes at være særdeles velbevaret, da træet stadig virkede friskt og havde bevaret sin viskositet og oprindelige lyse farve. Den blev grundet tracéets begrænsning ikke udgravet, men tildækket med sand, så den bevares for eftertiden.

K-lag SD1020 og en teori om "bys rennæ"

Axel Christophersen har i sin gennemgang af Københavns arkæologiske interesseområder fra 1985 fremstillet en rekonstruktion af "bys rennæ" beliggende ved Larsbjørnsstræde, omtalt i et skødebrev til Æbelholt Kloster i 1502. Der skulle være tale om en overløbsrende, hvis forløb har været fra Vestervold til den af Rosenkjær påviste mølledam (jf. kort, fig. 17). Christophersen angiver, at renden er arkæologisk påvist et enkelt sted på grunden Vestergade 12, matr. nr. 12, hvor bredden målt til 10,2 meter med en dybde på 0,9 meter, bundniveau i kote 4,55. (Christophersen 1985;78).

Fig. 17. Rekonstruktion af forløbet på "Bys rennæ". Her ses, at renden løber over Larsbjørnsstræde (markeret med rød streg). Illustration: C. Seehusen, Københavns Museum. Baseret på kort fra A. Christophersen 1985;74.

Beliggenheden og dimensionerne på den omtalte rende er interessante i forhold til det i denne udgravning påviste kulturlag SD1020 omtalt oven for:

Vi kender ikke bundniveauet af SD1020-laget i Larsbjørnsstræde, men det dybest målte er beliggende 1,95 under nuværende overflade, som er i kote 8, hvilket placerer laget i kote 6. Det er halvanden meter over koten, som den påviste del af renden i Vestergade er målt til. Tager man imidlertid højde for, at renden kan være op til 50 cm dybere i Larsbjørnsstræde end hvor den er målt i Vestergade samt muligheden for måleafvigelse og mindre terrænforskelle, er det muligt, at det omtalte kulturlag skal relateres til den omtalte overløbsrende. Christophersens placering af renden hen over Larsbjørnsstræde på kortet oven for synes også at stemme overens med placeringen af kulturlaget på kortet.

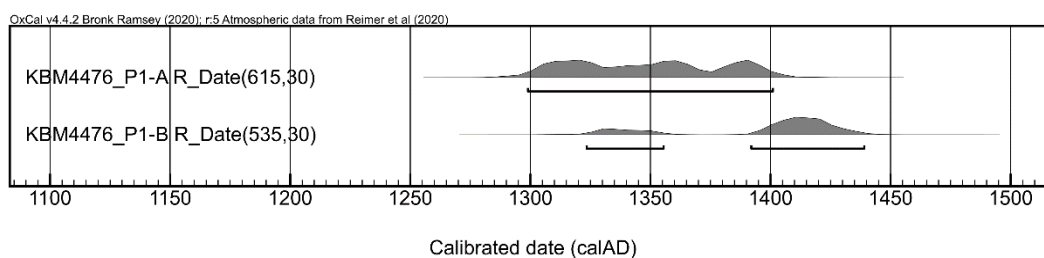
Det vil derfor være særligt interessant at modtage svaret på de C14-prøver, som er taget af laget, for hermed at få afprøvet, om der er en tidsmæssig overensstemmelse. Desværre angiver Christophersen ikke, hvor langt op i tid denne overløbsrende har eksisteret, men en mere omfattende gennemgang af historiske kilder vil sandsynligvis kunne bidrage til at belyse dette.

5.2 Tilføjelestekst til resultater

Efter den umiddelbare afrapportering kom dateringerne fra lag SD1020 retur. Disse dateringer stemmer desværre ikke helt overens med teorien om Bys Rennæ. I særdeleshed ikke tilsvarende skødebrevet i Æbelholt Kloster i 1502.

De to C14 dateringer foretaget fra laget viste begge, at fyld af væsentligt ældre dato, helholdsvis mellem 1299 og 1401, samt mellem 1323 og 1439, med den mest overvejende sandsynlighed til de sidste årtier af 1300-tallet.

Hvis der er tale om renden beskrevet i 1502 ville det være højst usandsynligt, at det primære opfyldsmateriale ville være 100 år ældre.

KBM4476_P1/1

68.3% probability

1304AD (28.9%) 1328AD

1345AD (24.0%) 1366AD

1382AD (15.4%) 1395AD

95.4% probability

1299AD (95.4%) 1401AD

KBM4476_P1/2

68.3% probability

1397AD (68.3%) 1430AD

95.4% probability

1323AD (20.8%) 1355AD

1392AD (74.7%) 1439AD

At dateringerne ikke stemmer ens med den forventede overløbsrende, er ikke ensbetydende med, at det er et andet fænomen der er tale om, men at der i stedet kunne være tale om en tidligere udgave, der i mellemtiden er blevet udbygget og afrettet.

I profil 4, (der ligeledes ses et foto af på figur 15), ses desuden en større nedgravning, med fyld SD1025, ned i SD1020, der er beskrevet som "Horisontalt tigerstribet" af rødgult ler og mørkt gråbrunt sand, hvilket indikerer en gradvis sedimentering og formodes derfor, at have været en åbenstående rende over en uvis periode. På figur 15 ses også en større koncentration af gråt/blåt ler i SD1020 umiddelbart under SD1025. Dette kan let være gleydannelse, der er en ændring af farven af ler, grundet reduktionsprocesser forårsaget af fjernelse af ilten til forhold det omkringliggende materiale. Dette ses oftest ved vandførende områder, så som brønde, eller i dette tilfælde, under våde kanaler.

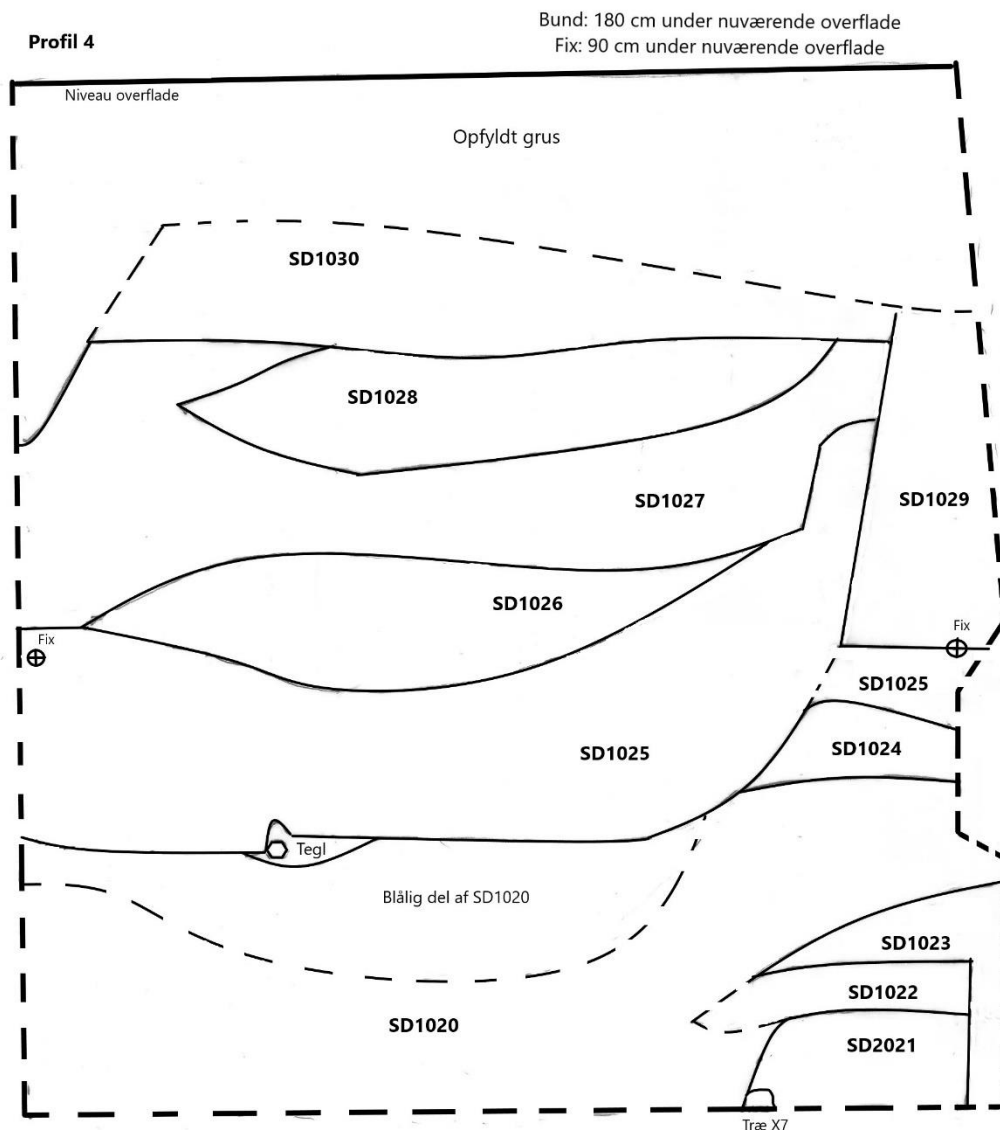

Fig. 19. Rentegning af Profil 4. Bemærk den blålige del af SD1020. Kun selve SD1025 tolkedes som den "nye" By's Rennæ. Lagene ovenover er antageligt af væsentligt yngre dato. Vinklen på nedgravningen med fyld SD1029 snyder visuelt, da denne skærer alle lag fra SD1025 til SD1030 og ikke omvendt.

Det er derfor muligt, at denne nedgravning kunne være den ny rende, og SD1020 så har været en ældre udgave af dette. En prøve fra SD1025 havde været gavnligt.

Den nuværende tese til fremtidig undersøgelse er derfor, at By's Rennæ kan have haft en ældre fase fungerende frem til slut 1300-tallet, hvorefter den er blevet oprenset og moderniseret. Denne modernisering kan have sammenhæng med genopbygningen af Københavns forsvarsværker efter Hansetædernes togt mod København i 1368, med genopbygningen ved Roskildebispen i 1375, eller Erik af Pommern fra 1425.

Resultatbehandling af museumsinspektør Tim Slumstrup Aunkilde

6 Sammenfatning

Den arkæologiske overvågning gav færre fund end forventet, idet størstedelen af området i gaden allerede har været omgravet ved anlægsarbejde adskillige gange. Store dele af traceet var opfyldt med stabilgrus, sand og præget af rør og ledninger af såvel ældre som nyere dato.

Der kunne iagttages kulturlag, hvoraf nogle var intakte over begrænsede stræk. Hvor det var muligt, blev lagene iagttaget og dokumenteret i profil med foto og tegning.

De omgravede kulturlag indeholdt ofte fragmenteret byggemateriale, særligt murbrokker, som kan tilskrives den store omstrukturering af hele området og gadenettet efter de store Københavnske brande og genopbygningen efter 1795.

Et af hovedspørgsmålene i undersøgelsen var, om det var muligt at påvise ældre eller ukendte gadeforløb fra tiden før 1795 og evt. helt tilbage til middelalder. Dette blev med hensyn til gadebelægningen ikke entydigt besvaret, da kun et enkelt fund af et anlæg/belægning (A4) syntes at kunne dateres til tiden før 1795. Dette anlæg var dog tydeligvis fra middelalderen og indikerer uafhængigt, at området rummer sikker middelalderlig aktivitet, der dog ikke nødvendigvis tilknyttes en decideret gadebelægning. Undersøgelsens beskedne indgreb i anlæg fra middelalderen bør dog ikke afvise potentielle, væsentlig fremtidige fund i området fra middelalderen.

Generelt var kulturlagene forholdsvis genstandsfattige – ud over de nævnte murbrokker. Den store grad af forstyrrelse af kulturlagene bevirker også, at genstande fundet i de omrodede lag har ringe værdi som dateringsbærere, og derfor ikke er hjemtaget til museet. Enkelte fund er dog hjemtaget, dette udelukkende i tilfælde, hvor fundene relaterer sig direkte til påviste anlæg og uforstyrrede kulturlag.

Teorien omkring overløbsrenden fra 1502, og fra en mulig tidligere fase, bør udforskes nærmere og det anbefales, at der ved fremtidige udgravninger holdes øje med spor, der eventuelt kan dokumentere flere strækninger af den omtalte overløbsrende samt tilhørende voldgrave og damme.

Ved fremtidige arbejder i Larsbjørnsstræde og de tilhørende områder vil Københavns Museum som udgangspunkt anbefale en forundersøgelse (overvågning) af arbejdet. Særligt i baggårde og kældre vil der endnu være et godt potentiale for at undersøge uforstyrrede kulturlag og fortidsminder.

7 Litteratur

Christophersen, A. 1985: *København og omegn gennem 6000 år – en kortlægning af de arkæologiske interesseområder i Københavns Kommune* Københavns Bymuseum.

Madsen, H. B. 1979: "Opbygningen af jordbundsklassificeringssystem med særligt henblik på bonitering" (*Geografisk Tidsskrift, Bind 78-79*)

Ramsing, H.U. 1967: *Københavns Ejendomme 1377-1728, Oversigt over skøder og adkomster, bind V, Nørre Kvarter. Ved Victor Hermansen og Albert Fabritius.* Danske Boghandleres Kommissionsanstalt, København.

Thomsen, A. M. 1994: *Husmann's Vinstue og Pisserenden* Sommer & Sørensens forlag.

Beretning KBM2585 Larsbjørnsstræde, Københavns Museum 2002.

8 Fotoliste

Fotoliste, KBM4476 Larsbjørnsstræde 1-10					
Foto ID	Kontekst nr.	Beskrivelse	Set fra	Dato	Sign.
9936	A1 / SS1000	Marc Hauge skovler niv. 1	O	20.04.2020	CRS
9937	A1 / SS1000	Teglstensramme m. granitblok i midten niv. 1	N	20.04.2020	CRS
9938	A1 / SS100	Teglstensramme m. granitblok i midten niv. 1 og jordflade omkring	S	20.04.2020	CRS
9940	SS1002	Teglstensbelægning af røde og gule tegl på nordlige side af A1. Moderne men ser gamle ud.	O	20.04.2020	CRS
9941	A1 / SS1000 og SS1002	Oversigtsfoto m. teglstensramme m. granitblok i midten, niv. 1 og Teglstensbelægning af røde og gule tegl på nordlige side af A1. Moderne men ser gamle ud.	N	20.04.2020	CRS
9942	A1 / SS1000 og SS1002	Oversigtsfoto m. teglstensramme m. granitblok i midten, niv. 1 og Teglstensbelægning af røde og gule tegl på nordlige side af A1. Moderne men ser gamle ud.	Ø	20.04.2020	CRS
9943	A1 / SS100	Skaktkonstruktion udgravet, niv./fase 2	Ø	20.04.2020	CRS
9944	A1 / SS100	Skaktkonstruktion udgravet, niv./fase 2, nærbillede af loftkonstruktion m. trin af gule mursten og granitblok	Ø	20.04.2020	CRS
0943		Arbejdsfoto, gården på forsiden af Larsbjørnsstræde 1. Minigraver og 2 arbejdsmænd		21.04.2020	CRS
0944		Kimmie Manniche i arbejdstøjet		21.04.2020	CRS
0952		Arbejdsfoto, gården på forsiden af Larsbjørnsstræde 1.		21.04.2020	CRS

		Minigraver og 2 arbejdsmænd			
0954		Arbejdsfoto, grøft i gård på forside af Larsbjørnsstræde 1. Arbejdsmand og minigraver.		21.04.2020	CRS
0955-58		Grøft, brosten og hjørne af betonfundament lige under brosten	O	21.04.2020	CRS
0960-70	A2 / SS1004	Murfundament af røde og gule teglsten i gården på forsiden af, Larsbjørnsstræde 1	S	21.04.2020	CRS
0973	A3/ SS1006	Murfundament af lemfældigt stablede røde og gule teglsten. Øverst ses bunden af nuværende mur i terrænflade	S	22.04.2020	CRS
0979		Udgravningssituation, gården på forsiden af Larsbjørnsstræde 1		22.04.2020	KM
0991-92	SD1008	Mørkt brunt kulturlag med murbrokker fra røde og gule tegl. Relateret til murfundament A2 og A3	S	22.04.2020	KM
0993-1000	A3 / SS1006/SS1007	Murfundament af røde og gule tegl under nuværende port samt fladebelægning af teglsten dækket med mørtel neden for mur	S	22.04.2020	CRS
1001-1009	A4 / SS1009-11	Anlæg/belægning af munkesten med 2 kampesten og gl. forsyningsrør af metal lejret ovenpå stabel af gule teglsten		23.04.2020	KM
1017-33	SD1012-1018	Profil m. kulturlag jf. T3	SØ	23.04.2020	KM/CRS
2905-15	SS1019	Rørkasse, beton m. sorttjæret kant		24.04.2020	CRS
2917-21		Profil m. omgravede K-lag og mod. forstyrrelse		24.04.2020	CRS
2922-23	SD1020 og X7	Træestykke X7 in situ lejret i bund af tracé i k-laget SD1020	O	28.04.2020	CRS
2924-26	SD1020, X7, SD1021-22, profil 4	Bund af tracégrøft i flade og nederste del af profil	SV	28.04.2020	CRS

2927	SD1020, X7, SD1021-25, profil 4	Bund af tracégrøft i flade og nederste del af profil	SV	28.04.2020	CRS
2928-29	SD1020-30, profil 4	Foto af profil 4 med K-lag taget på højkant for at få alle lag med samt fladen af grøftens bund	SV	28.04.2020	CRS
2930-31	SD1020-30, profil 4	Foto af profil 4 med K-lag samt fladen af grøftens bund	SV	28.04.2020	CRS
2932-35	X7, SD1020	Træplanke in situ, lejret i SD1020		28.04.2020	CRS
2936-39	SD1020 profil 5	Lag i flade, grøft bund 170 UNO		04.05.2020	CRS
2940-44	SD1020 profil 5	Lag i fla, taget "inden om" gasrøret. Flade, grøft bund, nærbillede af lag. 170 UNO			
2945	Lag i profil 5	Taget på højkant under rør-niveau			
2946-48	Profil 5 del 1	Helhed inkl. gasrør og lag oven for dette		04.05.2020	CRS
2949	Profil 5 del 1	Som oven for, men taget på højkant		04.05.2020	CRS
2950-53	Profil 5 del 2	Lag under rørniveau taget serielt fra N mod S	V	04.05.2020	CRS
2954-56	Profil 5 del 2	Profil set skråt ovenfra for at få billede af lag uden forstyrrelse af gasrøret		04.05.2020	CRS
2957-58	SD1020, P2 jordprøve	Nærbillede af lag i bundniv. 1,95 UNO v. 35 m mrk.	O	05.05.2020	CRS
2959-71	Profil 6	Serie af billeder taget serielt af profil m. lyse sandlag og indlejret sort lag m jernudfældninger/rust fra nyere tid i 50 cm UNO. Skarpt afgrænset v. 35,5 m mrk.	SV	06.05.2020	CRS

9 Anlægsliste

Anlægsliste KBM 4476 Larsbjørnsstræde 1-10			
Anlæg ID	Beskrivelse	Niveau UNO	Foto
A1	Muret kældernedgang/lyskasse (?) opfyldt. (tidl. nr. SS1000)	0 – 0,90 m	9936-9944
A2	Murfundament, nuværende bygning Larsbjørnsstræde 1 i gård på forsiden af huset. Kasseformet, konstrueret af blandet gule og røde teglsten med ældre rør af tegl indlejret. 0,93 m høj, 1,30 m bred (tidl. nr. SS1004)	0,30-1,27 m	9960-9970
A3	Murfundament af gule og røde teglsten i møppeformat m. bundflise/belægning, under port nuværende bygning Larsbjørnsstræde 1 (tidl. nr. SS1006 og SS1007))	0,2 -1,4 m	0991-1000
A4	Belægning af røde teglsten, formentlig munkesten i bundniv. overlejret af 2 kampesten fastgjort med lys grågul kalkmørtel i hver side. I midten en stabel gule mopper med et overskåret metalrør ovenpå (formentlig ældre vandvær) (tidl. nr. SS1009)	1,46 m	1001-1006
A5	Muligt nedgravet anlæg/konstruktion af træ. Kun fragment (X7) var synligt i overfladen, som var grøftens bund. Er tildækket med stabilgrus/sand ved opfyldning af grøft.	1,75 – 1,95 m	2922-2935

10 Fundliste

Fundliste KBM4476 Larsbjørnsstræde 1-10				
X-nr	Fundtype	Kontekst ID	Dato	Sig.
1	Keramik, stjertpottehåndtag	SD1001	20.04.2020	CRS
2	Skår, tysk stentøj, "Westerwald"	SD1001	20.04.2020	CRS
3	Skår, glaseret grå stentøj, løsfund	SD1001	21.04.2020	CRS
4	Skår, porcelæn, løsfund	SD1001	22.04.2020	CRS
5	3 skt. glasskår, løsfund	SD1008	23.04.2020	KM
6	Skiferpladefragment, løsfund lige ud for munkestensbelægning A4	SD1009/A4	28.04.2020	KM
7	Træ fra fyld i bund af tracé ud for profil 4	SD1020	05.05.2020	CRS
8	Glaseret keramik	SD1020	05.05.2020	CRS
9	Uidentificerbar genstand af horn, bunden af profil 5	SD1020	06.05.2020	CRS